

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (FAL)

PAPILA RA 1 (P1)

HUKURI 2011

TIMARAKA: 80

NKARHI: tiawara ti2

Papila leri ri na 11 wa tipheji.

SWITSUNDZUXO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:
XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso (30)
XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima (10)
XIYENGE XA C: Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi (40)
2. Hlaya swiletelo HINKWASWO hi vukheta.
3. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
4. Sungula xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
5. Nkhwatihata emakumu ka xiyenge xin'wana na xin'wana.
6. Nombora nhlamulo yin'wana na yin'wana ku fana na leswi xivutiso xi nambarisiweke swona.
7. Tlula ntila loko u hetile nhlamulo ya xivutiso xin'wana na xin'wana.
8. Tsala hi vurhon'wana (swi hlayeka no vonaka).
9. Landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo, mahikahatelo na mavumbelo ya swivulwa.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA A: PROSI

- 1 Muyimeri wa sivhiki u yile exikolweni xa Mbewuyanga eka Xikukwana ku ya kombela vuxokoxoko bya vadyondzi lava va fambaka mpfhuka wo hundza tikhilomitara tinharhu. Ku hava loyi a tiva leswaku vuxokoxoko lebyi a byi laveriwa yini.
- 2 Siku rin'wana ku tile vavasati vambirhi na wanuna un'we exikolweni. Va komberile ku kombiwa hofisi ya nhloko ya xikolo. "Hina loko mi hi vona hi te tani nhloko ya xikolo hi varhumiwa." Ku vula un'wana wa vavasati lavambirhi. "Hi huma eka tindzawulo to hambanahambana. Mina ndzi Manana Mugayu wa Ndzawulo ya swa le magondzweni, lava va nga yima laha ekusuhi na mina i Tatana Mhangeni va Ndzawulo ya maphorisa, kasi lava i N'wa-Sivaga lava va nga rhumeriwa hi va ka *Shova Kalula*. Hi tele ku ta burisana na vadyondzi lava nga ta phakiwa swikanyakanya." Ku gimeta wansati loyi a a ri eku vulavuleni.
- 3 "Yini?" Ku vutisa nhloko ya xikolo hi ku hlamala. "Swikanyakanya swa kona swi huma kwihi? Swona vadyondzi va kona mi ta va nyika hinkwavo? Loko mi nga va nyiki hinkwavo mi ta va hlawurisa ku yini? Loko a ri hina laha xikolweni manana ha chava ku hlawula ndluwa hi siya hove. Vana va nga yima hi nenge wun'we." Ku gimeta Nkulukumba Makhavana.
- 4 "Swikanyakanya swi huma efemeni ya ka *Shova Kalula*. Loko yi ri mhaka ya xihlawuhlawa yi nge humeleli. Lembe leri nga hundza ku rhumeriwile munhu a ta lava vuxokoxoko bya vana lava tshamaka ekule na xikolo. Mavito ya vona hi na wona kwala, kambe hi lava ku rhanga hi vulavula na vona hi nga si va nyika swona, hikuva ku na milawu yo karhi leyi va faneleke va yi landzelela."
- 5 Nhloko ya xikolo a nga ha hetangi nkarhi. U lo namba a ba mhunti ya ha ri na mahika. Vadyondzi va ngenhile ehloveni ya xikolo va tshwetiwa murhi wa tindleve. Milawu ya kona a yi tika eka van'waninginingi makala tindleve, kambe eka lava va dyaka va lalela a yi olova.
- 6 Vadyondzi a va fanele va lemuka leswaku xikanyakanya xin'wana na xin'wana a xi fanele xi tirhisiwa ku ta hi xona exikolweni ntsena, a xi nga fanelangi ku kumeka ehandle ka jarata ra xikolo hi nkarhi wa tidyondzo, naswona loko xikolo xi humile a xi fanele xi vekiwa ekaya. Mudyondzi un'wana na un'wana a languteriwa ku landzelela milawu ya le magondzweni leyi vulaka leswaku mukhandziyi wa xikanyakanya u fanele ku ambala gondzolo ra vuhlayiseki a tlhela a fambela evokweni ra ximatsi. Vadyondzi va tlherile va byeriwa leswaku loyi a nga ta tlula milawu leyi va nyikiweke yona u ta tekeriwa xikanyakanya. Ntirho wo teka a wu ri emavokweni ya maphorisa lama a ma fanele ku veka tihlo eka miganga hinkwayo leyi vadyondzi va humaka eka yona.

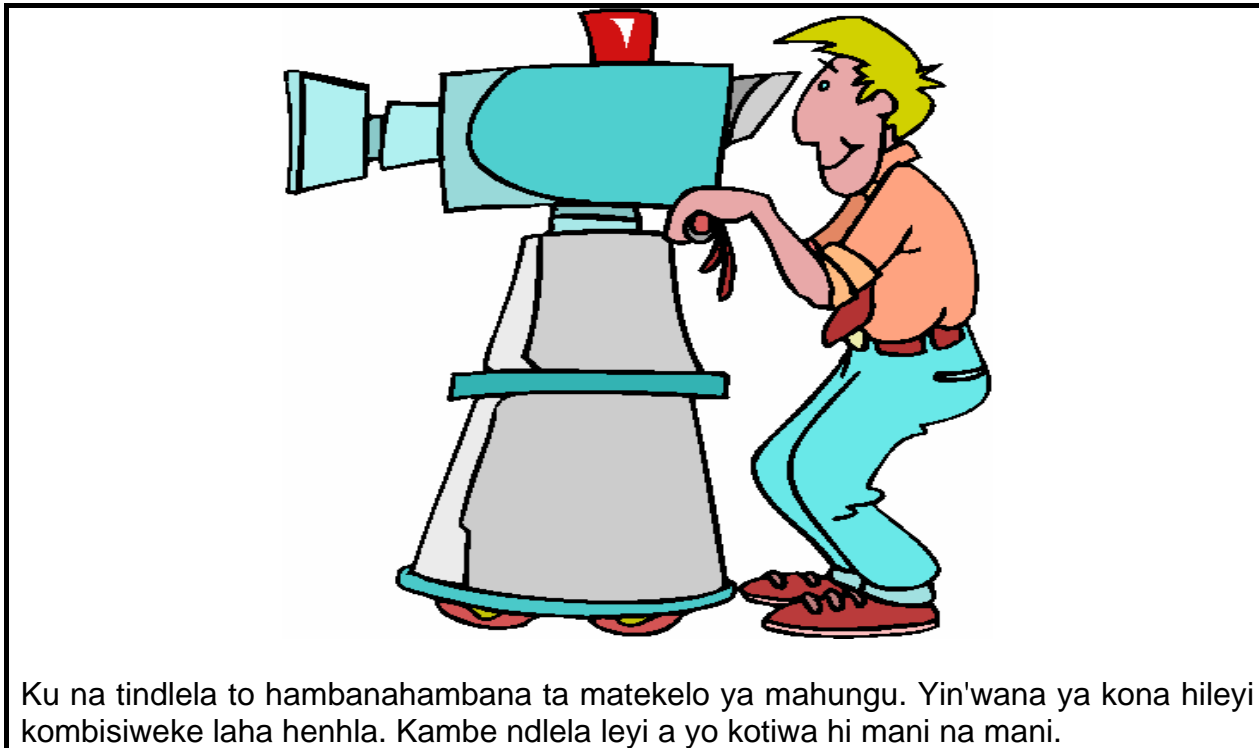
7	Kunene swikanyakanya va nyikiwile hi siku leri landzelaka. Eka van'wana milawu a yi lo nghena hi ndleve leyi yi huma hi leyin'wana, hikuva ku nga si hela na n'hweti swikanyakanya swa khume se a swi tekiwile hi maphorisa. Swin'wana swi tekiwile eswipotweni swa mabyalwa, swin'wana swi tekiwile hi ku tirhisiwa hi masiku ya ku hela ka vhiki, kasi swin'wana swi tekeriwile vatswari va vadyondzi va ri karhi va ya hi swona emitirhweni.
8	"Xikanyakanya xa wa mina n'wana mi ta n'wi nyika nhloko ya xikolo." Ku vula N'wa-Hupazukwa, un'wana wa vatswari va vana lava nga tekeriwa swikanyakanya hi maphorisa. "A mi ndzi tivi kahle. Ndzi ngwenyankelenge xivutla na mindzheko. Kumbe mi lava ku ya nyika lava n'wina vana. Mi vaviwa hi yini, hikuva hambu loko va n'wi kumile ebyalweni a a nga nveli endzeni ka n'wina?"
9	"Mina ndzo fela sopo mhani N'wa-Hupazukwa, a hi mina ndzi nga n'wi tekela, u tekeriwile hi maphorisa. Loko mi ri na xivilelo mo ya kwale emaphoriseni. Kumbe mi ya eka va ka <i>Shova Kalula</i> va nga veka milawu hikuva mina a ndzi tivi nchumu." Ku vula nhloko ya xikolo.
10	N'wa-Hupazukwa u sungurile ku vulavulela ehenhla a a ri karhi a mpfupfupfupfupfha wonge i huku leyi nga vutleriwa xiciwana. Pho a swi katsana na leswi a havurile, huwa ya kona. Loko a ri nhloko ya xikolo u lo huma ehofisini a ya yima ehandle a siya N'wa-Hupazukwa a ri yexe.

[Vutitumbuluxeri]

- 1.1 Boxa vito ra xikolo na ndhawu leyi xi kumekaka eka yona. (2)
- 1.2 Xana Manana Mugayu u tirha ntirho muni? (2)
- 1.3 Vadyondzi lava nga nyikiwa swikanyakanya hi lava va njhani? (2)
- 1.4 Longoloxa swivangelo SWINHARHU leswi nga tekerisa vadyondzi swikanyakanya hi maphorisa. (6)
- 1.5 Nyika tihlamuselo ta swivulwa leswi landzelaka: Hlawula nhlamuselo YIN'WE eka leti nyikiweke.
- 1.5.1 Ku ba mhuti ya ha ri na mahika.
- A Munhu u lulamisa timhaka ta yena ka ha ri na nkarhi.
B Mhuti i xihari xo tsutsuma ngopfu. (2)
- 1.5.2 Mina ndzo fela sopo.
- A Ku khula sopo yo ka yi nga ri ya wena.
B Ku fela timhaka leti u nga tiviki nchumu eka tona. (2)
- 1.6 Hlamula u ku **hi swona** kumbe **a hi swona**, kutani u seketela nhlamulo ya wena.
- 1.6.1 Vavasati lava nga rhumeriwa a va tekiwile hinkwavo. (2)
- 1.6.2 Nkulukumba Makhavana a a ri hava xihlawuhlawu eka vadyondzi. (2)

XITSHURIWA XA B: KHATHUNI

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

Ku na tindlela to hambanahambana ta matekelo ya mahungu. Yin'wana ya kona hileyi kombisiweke laha henhla. Kambe ndlela leyi a yo kotiwa hi mani na mani.

[Art explosion 300,000 (Premium Image Collection)]

- 1.7 Xana xitirhisiwa lexi tirhisiwaka hi munhu loyi a kombisiweke laha henhla ku nga va ku ri yini? (2)
- 1.8 Xana xitirhisiwa lexi xi tala ku tirhisiwa etindhawini ta njhani? (1)
- 1.9 Xivulwa xa 'Kambe ndlela leyi a yo kotiwa hi mani na mani' xi tisa yini emiehleketweni ya munhu? Hlawula yin'we eka miehleketo leyi landzelaka:
- A Ntirho wa kona wa olova.
- B Ntirho wa kona wu lava munhu wa ntokoto.
- C Ntirho wa kona i wa xiyimo xa le hansi. (2)
- 1.10 Xana miehleketo leyi boxiweke eka XIVUTISO XA 1.9 laha henhla yi fanerile ke? Tsala **Ina** kumbe **E-e**, kutani u seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 1.11 Xana ntirho wa van'wamahungu i ntirho wa kahle? Nyika vonelo ra wena. (3)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2****XITSHURIWA XA C**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u tsala nkomiso/nkatsakanyo wa xona hi marito ya wena n'winyi ya kwalomu ka 60–70 u ri karhi u kongomisa eka tindlela na swilaveko leswi nga ta pfuna vadyondzi ku ya emahlweni na tidyondzo endzhaku ko pasa kumbe ku feyila Giredi 12. U nga onhi mongo wa xona. Tirhisa ndlela yo xaxameta tipoyinti/timhakankulu. Tlhela u kombisa ntsengo wa marito lama u ma tirhiseke.

Ku sungula ka lembe rin'wana na rin'wana vadyondzi lava nga pasa Giredi 12 va xaniseka hikwalaho ko pfumala vutivi. Vadyondzi va tsundzuxiwa ku kombela ku amukeriwa eswikolweni swa le henhla ka ha ri na nkarhi leswaku va ta tiva lomu va faneleke ku ya kona loko lembe ri sungula.

Xin'wana lexi vadyondzi va faneleke ku xi tsundzuka hileswaku etiyunivhesiti ku amukeriwa ntsena vadyondzi lava nga pasa hi xiyimo xa Bachulara. Vadyondzi lava nga pasa hi Dipiloma va amukeriwa etithekinikhoni, kasi etithekinikala ku ya lava va nga kota ku pasa hi Xitifiketi xa le henhla.

Muxaka wa khoso leyi mudyondzi a lavaka ku ya dyondzela yona i wa nkoka swinene. Xikombiso, loko mudyondzi a lava ku dyondzela vun'anga u fanele ku va a pasile kahle eka tidyondzo ta Metse na Sayense, loko a lava ku dyondzela swa ikhonomi mudyondzi u fanele a a pasile kahle eka tidyondzo ta Metse, Akhawuntini, Ikhonomikisi na Xinghezi, kasi loko a lava ku dyondzela swa nawu mudyondzi u fanele a a pasile tidyondzo ta Matimu na Xinghezi.

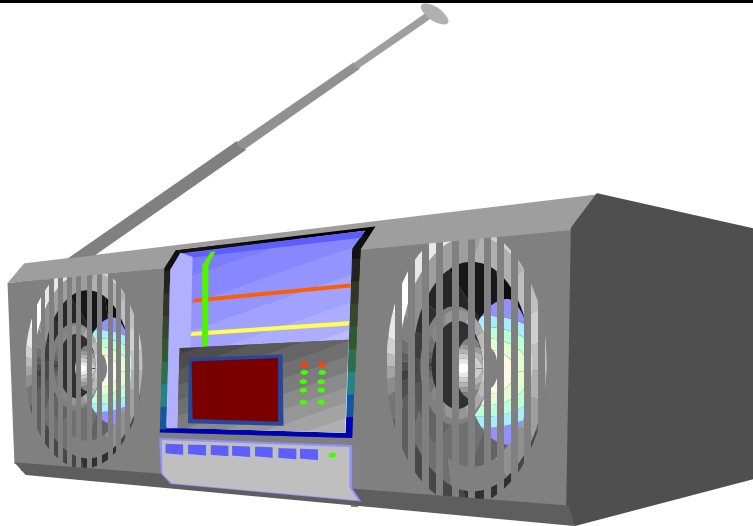
Vadyondzi lava nga tsandzeka ku pasa hikokwalaho ka swivangelo swo karhi na vona va lava vutivi bya leswi va faneleke ku swi endla. Lava va feyilaka ro sungula naswona va tsandzekile ku pasa mune wa tidyondzo vo faneriwa hi ku tlhelela etlilasini. Lava va nga feyila kambe va kotile ku pasa tidyondzo ta mune, va nyikiwa nkarhi wo tsala swikambelo swo engetela kumbe ku ringeta nakambe etlilasini eswikolweni swo ka swi nga ri swa mfumo.

[Vutitumbuluxeri]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3****XITSHURIWA XA D: XINAVETISO**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

RHADIYO YA TELEFUNKEN YI LE MAHLWENI EKA HINKWATO.

A WU KONA NCHUMU WUN'WANA WO TLULA YONA HI KU BA HUWA.

Mitirho ya yona i ntsanzavahlayi. Hi yona ntsena yi kotaka ku nyika vanhu mahungu. Yi kumeka eka mavhengele hinkwawo.

[Art explosion 300,000 (Premium Image Collection)]

3.1 Xana i ntiyiso leswaku a ku na yin'wana ndlela yo ba huwa ku tlula rhadiyo ya Telefunken ke? Tsala u ku: "**I ntiyiso** kumbe **a hi ntiyiso**," kutani u seketela nhlamulo ya wena. (2)

3.2 Xana hi wihi mboyamelotlhelorin'we lowu tisiwaka hi xivulwa lexi landzelaka:
Hi yona ntsena yi kotaka ku nyika vanhu mahungu. (2)

3.3 Hikwalaho ka yini marito lama nga eka xivulwa lexi nga laha hansi ya tsariwile hi maletere lamakulu no dzwihatiwa?

RHADIYO YA TELEFUNKEN YI LE MAHLWENI EKA HINKWATO. (2)

3.4 Eka rito **Hinkwato** siva xilandzi kumbe xiphemu xo hetelela xa rito leri xa **to** u ri karhi u kongomisa eka vanhu. Endzhaku ka ku siva xiphemu lexi, tsala rito leri hinkwaro nakambe. (2)

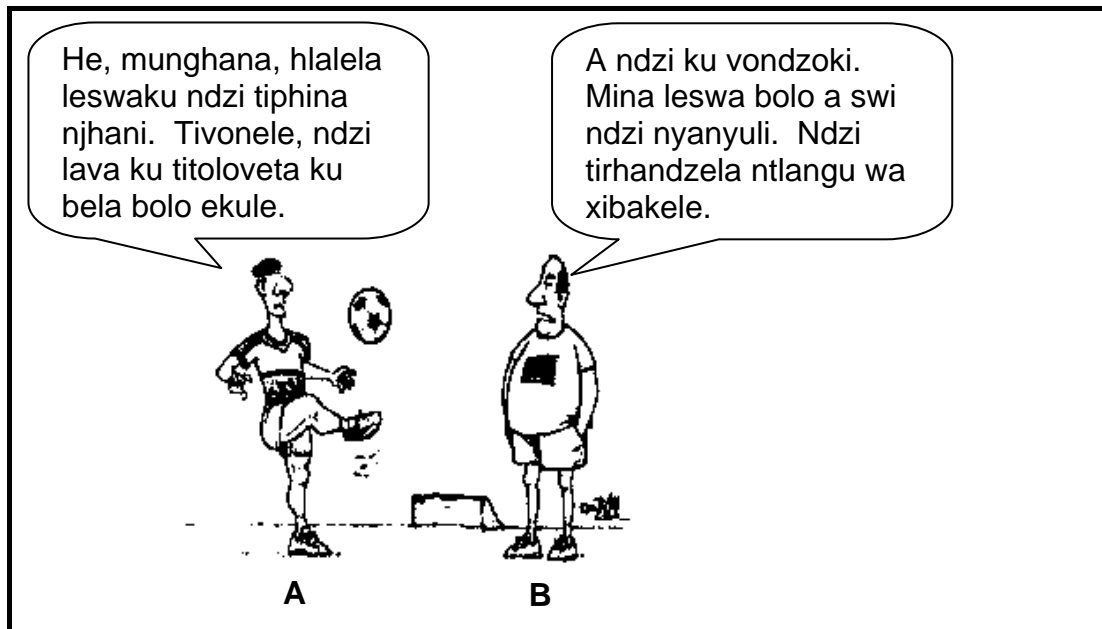
3.5 Tsala xivulwa lexi landzelaka xi va eka tlhlelo ra nandzulo.

Rhadiyo ya Telefunken yi le mahlweni eka hinkwato. (2)

[10]

XIVUTISO XA 4**XITSHURIWA XA E: KHATHUNI**

Xiya xifaniso xa khathuni lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi eka xona:

[www.phillysoccerpage.net]

- 4.1 Vanhu lava nga ka xifaniso lexi nga laha henhla va vulavula hi yini? (2)
- 4.2 Tsala u ku **ina** kumbe **e-e**, kutani u seketela nhlamulo ya wena.
Swivulavuri leswi haswimbirhi swi tsakela ntlangu wa bolo. (2)
- 4.3 Munhu wa B u ri bolo a yi n'wi nyanyuli, i ncini lexi tiyisisaka mhaka leyi exifanisweni? (1)
- 4.4 Nyika nhlamuselo ya rito "hlalela" u tlhela u vula leswaku laha xifanisweni ku hlaleriwa yini. (2)
- 4.5 Tsala vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka vanhu lava. (2)
- 4.6 Xana bolo leyi yi tlangeriwa kwihhi? (1)

[10]

XIVUTISO XA 5**XITSHURIWA XA F: PROSI**

5.1 Hlaya xitshuriwa lexi laha hansi kutani u hlamula swivutiso ehansi ka xona.

Khontinete ya Afrika ya vuvumela. A hi ku se hi tshamisekile endzhaku ko hlongola mahlolwa. A hi tivula Maafrika ya xiviri loko hi hlongola valungu. Ghana hi yena mativula ya manana Afrika hi ku va a hlurile vakoloni. Hi lembe ra 1994 rikotse ra xidimokirasi eka Khontinete ya Afrika ri tswariwile. A ku ta va mani loko ku nga ri Afrika-Dzonga.

Jiki, swilo swi cincile. Ku sungurile tiko ra Egipta. MaEgipta va ku "Nyadhayeyoo, hi ngenelwe". Ivi va vumbana va va nyandza yin'we. Va tirhisana swange i vanhu va tsima. Hi ku copeta ka tihlo murhangeri wa vona a yimisa mavoko.

Loko hi sungula ku khudzehela ho pfuxiwa. Loko hi ku kelu, hi kuma leswaku i Maafrika ya le Ivory Coast. Xana swilo yini Maafrikakulorhi? Mi xanisa hi mani? U ta hlamula hi mani. Swibuluki na swibalesa swi hlanta ngati.

Hi ku eka vona "tiyiselani swi ta hela". A wu ta twa hi mani hikuva se a va file mapfalo. Se a va tibyerile leswaku ku fa na ku hanya swile tintihweni ta vona. Vamakwerhu va Libya na vona va ba mukhosi. Na le Zimbabwe va ba nkalanga. Ku rhula eAfrika ku kala bya mpfula ya vuxika. Van'wana va ku a hi khongeleni, kasi van'wana va ku a hi phahleni.

[Vutitumbuluxeri]

5.1.1 Nyika vunyingi bya rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:

Khontinete ya Afrika ya vuvumela. (2)

5.1.2 Boxa ritofularha ra rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:

Ghana hi yena **mativula** ya manana Afrika hikuva a hlurile vakoloni. (2)

5.1.3 (a) Rito **vuvumela** ri vula **ku titimela/kufumela/hisa**. Hlawula nhlamulo yin'we ntsena. (1)

(b) Rito kudzehela ri vula **ku korhamisa nhloko/ku khoma hi vurhongo/ku xiximeka**. Hlawula nhlamulo yin'we ntsena. (1)

5.1.4 Tihela u tsala swivulwa leswi landzelaka kambe swi ri eka mikarhi leyi kombisiweke endzeni ka swiangi.

(a) Hi ringeta ku va tiyisa. (Lowu taka) (2)

(b) Swibuluki swi hlanta ngati. (Lowu nga hundza) (2)

(c) Vamakwerhu va Libya na vona va bile mukhosi. (Wa sweswi) (2)

5.1.5 Xana rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka ri vula yini?

MaEgipta va ba **nyandhayeyo** va ku hi nghenelwe.

(2)

XITSHURIWA XA G: XIFANISO

5.2 Xiya xifaniso lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

[Art explosion 300,000 (Premium Image Collection)]

5.2.1 Vumba xivulwa xa wena n'wini hi rito leri tikisiweke laha hansi kambe ri nyika nhlamuselo yo hambana na leyi nyikiweke.

Chela mati matsongo hikuva ya hisa.

(2)

5.2.2 Thela u tsala xivulwa lexi nga laha hansi kambe u sungula hi rito leri tikisiweke.

U ta khomiwa hi mavabyi **loko** u nga hlambi u basa.

(Loko ...)

(2)

5.2.3 Tsala xivulwa lexi nga laha hansi xi ri eka tlhelo ra nandzulo.

Ndzi endlela leswaku u hlamba u basa.

(2)
[20]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 40
NTSENGO WA TIMARAKA: 80